

JAARVERSLAG

ERKENDE INSTANTIES & VERENIGING LEVENSBSCHOUWELIJKE VAKKEN

schooljaar

2020-2021

&

2021-2022

COLOFON

Uitgever: Erkende Instanties & Vereniging (EI&V)

Jaar van uitgave: 2022

(D/2022/3241/295)

**JAARVERSLAG ERKENDE INSTANTIES & VERENIGING
LEVENSBESCHOUWELIJKE VAKKEN 2020-2021, 2021-2022**

INHOUD

INLEIDING	1
DEEL 1: Situering levensbeschouwelijke vakken (LBV) en de universele rechten van de mens en het kind (RMK)	2
1. Inleiding	2
1.1. Mensenrechten, de Belgische grondwet en LBV.....	2
1.2. Curriculum, schoolorganisatie van LBV en mensenrechten.....	3
2. Democratie, dialoog en verdraagzaamheid in de levensbeschouwelijke vakken	5
3. Mensenrechten en interlevensbeschouwelijke competenties (ILC's)	7
4. Mensen- en kinderrechten, en de levensbeschouwelijke vakken	7
Bibliografie.....	8
5. RMK in de leerplannen LBV	9
5.1. RMK in de leerplannen anglicaanse godsdienst.....	9
5.2. RMK in de leerplannen islamitische godsdienst.....	10
5.3. RMK in de leerplannen israëlitische godsdienst.....	11
5.4. RMK in de leerplannen niet-confessionele zedenleer.....	12
5.5. RMK in de leerplannen orthodoxe godsdienst.....	12
5.6. RMK in de leerplannen protestants-evangelische godsdienst.....	13
5.7. RMK in de leerplannen rooms-katholieke godsdienst.....	14
6. Opvolging proefprojecten 1 uur interlevensbeschouwelijke dialoog (ILD) in LBV 3de graad S.O. GO!	15
6.1. Ondersteuning vanuit de scholengroepen en begeleiding van de inspectie LBV.....	16
6.2. Voorbereiding en realisering van de lessen.....	16
DEEL 2: Interlevensbeschouwelijke competenties (ILC), de ILC-projectwerking in de scholen: cijfers en duiding	18
1. Kwalitatieve opvolging in coronatijden	19
1.1. Projectevaluatie op school.....	19
1.2. Werken aan ondersteuning: het ontwikkelen van een 'groeilijn' ILC.....	19
1.3. In gesprek met de lerarenopleiders en externen: ILCoS.....	20
2. Kwantitatieve opvolging in coronatijden	21
2.1. Impact corona op de ILC-projectwerking.....	21
2.2. Een greep uit de thema's van de ILC-projecten.....	22
2.3. Conclusie.....	24
3. Toekomst	25
DEEL 3: De (inspecteur-adviseur) levensbeschouwelijke vakken in coronatijden	26
DEEL 4: Samenwerking tussen LBV en het projectteam Actief Burgerschap van het Stedelijke Onderwijs Antwerpen	31
DEEL 5: Samenwerking tussen de erkende instanties en vereniging van de LBV	33
BIJLAGEN	35

INLEIDING

In het *'Decreet houdende wijziging van het decreet basisonderwijs van 25 februari 1997 en de Codex Secundair Onderwijs, wat de onderwijsdoelen betreft (opschrift gewijzigd door de commissie:... tot wijziging van het decreet basisonderwijs van 25 februari 1997 en de Codex Secundair Onderwijs, wat onderwijsdoelen betreft, en tot wijziging van de decreten Rechtspositie onderwijspersoneel)*' van 26 januari 2018, bepaalde de Vlaamse regering in Art. 45 en Art. 147/3:

- Alle leerplannen, met inbegrip van de leerplannen godsdienst, niet-confessionele zedenleer, cultuurbeschouwing of eigen cultuur en religie zijn in overeenstemming met de internationale en grondwettelijke beginselen inzake de rechten van de mens en van het kind in het bijzonder en respecteren de goedgekeurde eindtermen en ontwikkelingsdoelen. De leerplannen godsdienst, niet-confessionele zedenleer, cultuurbeschouwing en eigen cultuur en religie respecteren tevens de interlevensbeschouwelijke competenties.
- Over het in overeenstemming zijn met de internationale en grondwettelijke beginselen inzake de rechten van de mens en van het kind in het bijzonder en het respecteren van de goedgekeurde eindtermen en ontwikkelingsdoelen, evenals over de uitvoering van de leerplannen, wordt jaarlijks aan het Vlaams Parlement een stand van zaken gerapporteerd door de levensbeschouwelijke inspectie (cf. het decreet van 1 december 1993 betreffende de inspectie en de begeleiding van de levensbeschouwelijke vakken) over de leerplannen godsdienst en niet-confessionele zedenleer, met inbegrip van de interlevensbeschouwelijke competenties.

Met dit jaarverslag willen de Erkende Instanties & Vereniging (EI&V) duidelijk maken dat de levensbeschouwelijke vakken aan deze bepalingen voldoen. In het eerste deel gaan we uitgebreid in op de rechten van de mens en het kind (hierna RMK). Wat betreft de overeenstemming met de goedgekeurde eindtermen en ontwikkelingsdoelen, verwijzen wij naar het jaarverslag 2019-2020 waarin een apart deel (deel 2, pagina 8 t.e.m. 11) aan deze decretale verplichting werd gewijd. In de periode waarover dit verslag gaat werden de decretale verplichtingen op dezelfde krachtdadige manier uitgevoerd.

Het voorliggend document bundelt de verslaggeving over de twee voorgaande schooljaren, schooljaar 2020-2021 en 2021-2022. Door de corona-epidemie werd de werking van de levensbeschouwelijke inspectie tijdens die schooljaren voor enkele maanden gelimiteerd, waardoor de begeleiding en inspectie op de vloer beperkter konden plaatsvinden.

Deel 1: Situering levensbeschouwelijke vakken (LBV) en de universele Rechten van de Mens en het Kind (RMK)

1. Inleiding

De levensbeschouwelijke vakken dragen bij aan de bewustmaking van mensenrechten in het onderwijs. Emile Durkheim schreef dat particuliere belangen, groepsbelangen of godsdienstige referentiekaders ondergeschikt zijn aan het collectieve goed. Maar een mens kan zich volgens Durkheim pas ontwikkelen door groepsbinding. Meer zelfs: morele regels en hun sociaal-affectieve dragers zijn intrinsiek verbonden met groepsstructuren. (Durkheim, 2014) Levensbeschouwelijke groepen zijn socialisatie-eenheden naast familie, buurt, sportclub of jeugdbeweging. In tegenstelling tot deze laatste bieden ze een uitgewerkt cognitief referentiekader dat historisch en maatschappelijk verankerd is. De levensbeschouwelijke vakken bieden universele normen en waarden aan vanwaar de link naar mensenrechten voor de hand ligt.

1.1. Mensenrechten, de Belgische grondwet en de levensbeschouwelijke vakken

De onderwijswetgeving met betrekking tot de levensbeschouwelijke vakken is een afgeleide van de Belgische grondwet. Die grondwet gaf in 1831 een prominente plaats aan grondrechten die geïnspireerd waren door de 'Déclaration des droits de l'homme et du citoyen' van 1789. Ze staat bol van universalistische regels. In artikelen 8 tot en met 32 van de grondwet lezen we geboden en verboden die beurtelings gebaseerd zijn op de waarden vrijheid of gelijkheid. Meest relevant zijn artikel 11, dat gelijke rechten verzekert voor filosofische minderheden, artikel 19 dat de vrijheid van eredienst en de vrijheid van meningsuiting waarborgt, artikel 20 dat de vrijheid om niet deel te nemen aan erediensten of religieuze plechtigheden verzekert, artikel 21 dat nogmaals de godsdienstvrijheid beschermt en bemoeienis van de overheid verbiedt bij de aanstelling van bedienaars van erediensten. Soms worden het vrijheids- en gelijkheidsprincipe gecombineerd of is het principe afgeleid uit een ander artikel: artikel 11bis over de gelijkheid tussen mannen en vrouwen en artikel 22bis over kinderrechten zijn logische en consistente afleidingen van artikel 10, dat zegt dat alle Belgen gelijk zijn. Het zijn verduidelijkingen van een inclusie; ze werden later toegevoegd dankzij voortschrijdend emancipatorisch inzicht.

Artikel 24 over onderwijs combineert het vrijheids- en gelijkheidsprincipe met inclusie en verduidelijking in één wetsartikel. De vrijheid van onderwijs wordt gegarandeerd in de eerste paragraaf. Op basis van het gelijkheidsbeginsel includeert die paragraaf expliciet de keuzemogelijkheid tussen de erkende godsdiensten en niet-confessionele zedenleer in het openbaar onderwijs. De derde paragraaf belooft gelijke toegang tot dat onderwijs én tot levensbeschouwelijke vorming, door te stellen dat de morele of religieuze opvoeding ten laste komt van de gemeenschap. De samenhang tussen twee zinnen in de eerste paragraaf '*het onderwijs is vrij*' en '*openbare besturen bieden de keuze aan tussen onderricht in een der erkende godsdiensten en de niet-confessionele zedenleer*' enerzijds en anderzijds de tweede zin van de

derde paragraaf *‘alle leerlingen hebben ten laste van de gemeenschap recht op een morele of religieuze opvoeding’* is cruciaal voor de balans tussen vrijheid en gelijkheid. Net als in de bisartikelen 11 en 22, is de vermelding van de onderwijsvakken en de verwijzing naar de bezoldiging van leerkrachten, een inclusie.

De aanpassing van de Vlaamse decretale voorschriften inzake leerplannen levensbeschouwelijke vakken van maart 2018 in het decreet Basisonderwijs (art 45) en in de Codex Secundair Onderwijs (art 147/3), beschouwen we als een verscherping en een consolidering van deze historische weg. De onderwijswetgeving werd verder verankerd in de geest van de grondwet: *“Alle leerplannen, met inbegrip van de leerplannen godsdienst, niet-confessionele zedenleer en cultuurbeschouwing, zijn in overeenstemming met de internationale en grondwettelijke beginselen inzake de rechten van de mens en van het kind in het bijzonder en respecteren de goedgekeurde eindtermen en ontwikkelingsdoelen. De leerplannen godsdienst, niet-confessionele zedenleer en cultuurbeschouwing respecteren tevens de interlevensbeschouwelijke competenties.”*

1.2. Curriculum, schoolorganisatie van de levensbeschouwelijke vakken en mensenrechten

Omzendbrieven en adviezen en richtlijnen van de levensbeschouwelijke inspectie vertalen de wetten naar de praktische organisatie van het levensbeschouwelijk onderwijs op school. Die organisatie is in het officieel onderwijs een concretisering van mensenrechtelijke principes voor directies, leerkrachten, leerlingen en ouders:

A. Leerlingen en ouders genieten van het recht om autonoom keuzes te maken op basis van hun overtuiging, onafhankelijk van talent, opportuniteit of interesse. Beïnvloeding van deze levensbeschouwelijke keuzes door directies of leerkrachten is verboden.

B. Deze keuze voor een overtuiging is individueel afdwingbaar: directies zijn verplicht om lessen in te richten voor elke erkende minderheidsgroep.

C. Elke leerling heeft vanaf de leeftijd van 16 jaar recht op een eigen levensbeschouwelijke keuze, los van de overtuiging van de ouders.

D. Ouders en leerlingen hebben steeds het recht om van levensbeschouwing te veranderen. De school laat hen kennismaken met alternatieven.

E. De directie is, als vertegenwoordiger van de overheid op school, ertoe gebonden om terughoudend te zijn met betrekking tot de overtuigingen van haar leerkrachten en leerlingen. Niemand mag druk uitoefenen om de keuze tussen levensbeschouwelijke vakken te beïnvloeden.¹ De bevoegdheden van het stedelijk, gemeentelijk, provinciaal en gemeenschapsonderwijs zijn begrensd: leerkrachten levensbeschouwelijke vakken kunnen enkel aangesteld worden na voordracht door de erkende instantie of vereniging, de evaluatie van deze

¹ Omzendbrief GD 2002/05, publicatiedatum 15/07/2002 ‘Onderwijsinspectie over de erkende godsdiensten en de niet-confessionele zedenleer’, <https://data-onderwijs.vlaanderen.be/edulex/document.aspx?docid=13255>.

leerkrachten is een gedeelde verantwoordelijkheid. De Erkende Instanties & Vereniging stellen hun respectieve leerplannen op, niet de onderwijsverstrekker.²

A, B, C en D zijn een toepassing van artikel 18 van de U.V.R.M.: *“Een ieder heeft recht op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst; dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen zowel in het openbaar als in zijn particuliere leven zijn godsdienst of overtuiging te belijden door het onderwijzen ervan, door de praktische toepassing, door eredienst en de inachtneming van de geboden en voorschriften.”* en van artikel 14 van het ‘Verdrag inzake de Rechten van het Kind’: *“De Staten (...) eerbiedigen het recht van het kind op vrijheid van gedachte, geweten en godsdienst.”*³ Het onderwijzen van de levensbeschouwelijke vakken in scholen is de actieve concretisering van deze artikelen, dat geldt zeker voor het openbaar karakter van het officieel onderwijs.

De levensbeschouwelijke vakken in het onderwijscurriculum zijn daarnaast een toepassing van artikel 19 van de U.V.R.M.: *“Een ieder heeft recht op vrijheid van mening en meningsuiting. Dit recht omvat de vrijheid om zonder inmenging een mening te koesteren en om door alle middelen en ongeacht grenzen inlichtingen en denkbeelden op te sporen, te ontvangen en door te geven.”*⁴ Deze vrijheid mag volgens artikel 18 in het Internationaal Verdrag inzake Burgerrechten en politieke Rechten van 1966 niet minimalistisch worden opgevat als negatieve vrijheid. De overheid verbindt zich ertoe om actief deze vrijheid te bevorderen: *“De Staten (...) verbinden zich de vrijheid te eerbiedigen van ouders of wettige voogden, de godsdienstige en morele opvoeding van hun kinderen overeenkomstig hun eigen levensovertuiging te verzekeren.”*⁵

En tenslotte worden de principes achter A, B, C, D en E en de rechtvaardiging om levensbeschouwelijk onderwijs op school te organiseren kernachtig verwoord door paragrafen 2 en 3 van artikel 26 van de U.V.R.M. Men lette daarbij zeker op de laatste zin: *“Het onderwijs zal gericht zijn op de volle ontwikkeling van de menselijke persoonlijkheid en op de versterking van de eerbied voor de rechten van de mens en de fundamentele vrijheden. Het zal het begrip, de verdraagzaamheid en de vriendschap onder alle naties, rassen of godsdienstige groepen*

² De levensbeschouwingen stellen zelf hun leerplannen op, maar de wetgever eist dat elk leerplan respect betuigt voor de andere levensbeschouwingen en mensen- en kinderrechten. Verder in deze tekst, bij de bespreking van de interlevensbeschouwelijke competenties, wordt dit uitgediept. De levensbeschouwelijke inspectie is bevoegd voor de beoordeling van de vakinhoudelijke en vakdidactische kwaliteit van de lessen, niet de schooldirectie. Voor het Gemeenschapsonderwijs is de afbakening van bevoegdheden m.b.t. personeelsaangelegenheden vastgelegd in artikelen 17, 21, 31, 37, 61 en 73 van het ‘Decreet betreffende de rechtspositie van bepaalde personeelsleden van het Gemeenschapsonderwijs.’ van 27/03/1991. (<https://data-onderwijs.vlaanderen.be/edulex/document.aspx?docid=12528#228566>). De regelgeving voor het provinciaal en gemeentelijk onderwijs is analoog.

³ Verdrag inzake de rechten van het kind, aangenomen door de A.V. van de V.N. op 20 november 1989 (https://www.kinderrechtencommissariaat.be/sites/default/files/bestanden/kinderrechtenverdrag_nederlandse_vertaling.pdf).

⁴ Hoewel er regionale varianten zijn, zijn levensbeschouwingen niet gebonden aan een natie. Het vrijzinnig humanisme, het katholicisme, de islam, het protestantisme, het anglicanisme, de israëlitische godsdienst en de christelijk orthodoxe godsdienst zijn internationale verenigingen of instanties.

⁵ <http://www.runic-europe.org/nederlands/humanrights/burgerrechten.html>.

bevorderen en het zal de werkzaamheden van de Verenigde Naties voor de handhaving van de vrede steunen. Aan de ouders komt in de eerste plaats het recht toe om de soort van opvoeding en onderwijs te kiezen, welke aan hun kinderen zal worden gegeven.”

2. Democratie, dialoog en verdraagzaamheid in de levensbeschouwelijke vakken

“The idea of democracy is a wider and fuller idea than can be exemplified in the state even at its best. To be realized it must affect all modes of human association, the family, the school, industry, religion. And even as far as political arrangements are concerned, governmental institutions are but a mechanism for securing to an idea channels of effective operation.”
(Dewey, 1927)

Democratie moet in elke generatie opnieuw worden geboren, en onderwijs is haar vroedvrouw. Hoe talrijker en meer gevarieerd de contacten en stimuli zijn waarmee men leerlingen confronteert, hoe efficiënter het leerproces. De democratische opvoeding mag dus niet partieel zijn: het is een taak van het ganse curriculum en van de schoolcultuur (Dewey, 1916). Levensbeschouwelijke vakken claimen geen alleenrecht op deze taak: kunstvakken, talen, muziek, geschiedenis, cultuurvakken én levensbeschouwingreiken elkaar de hand. En de grootste troef is de zichtbare variatie van de levensbeschouwelijke vakken, waarvan Dewey het belang benadrukt. Deze variatie wordt extra waarneembaar als men projecten op touw zet om de interlevensbeschouwelijke competenties te realiseren.

We nemen een greep uit de vaardigheden en competenties waaraan levensbeschouwelijk onderwijs bijdraagt:

- *De wereld kunnen beschouwen vanuit het gezichtspunt van andere mensen, vooral van mensen tegenover wie de neiging bestaat om hen voor te stellen als minderwaardig;*
- *Een houding tegenover menselijke zwakte en hulpeloosheid bijbrengen die aangeeft dat zwakte geen schande is en dat men zich niet hoeft te schamen voor eigen behoefte;*
- *Het bevorderen van verantwoordelijkheidsgevoel door ieder kind te behandelen als een wezen dat geleidelijk aan moet leren verantwoordelijkheid te nemen voor zijn eigen daden;*
- *Een sterke stimulans geven aan kritisch denken en van de moed die nodig is om een afwijkende mening te laten horen;*
- *In staat zijn om goed na te denken over politieke kwesties, om te onderzoeken, te overdenken, te debatteren, zonder daarbij te zwichten voor gezag of traditie;*
- *Medeburgers kunnen erkennen als mensen die over gelijke rechten beschikken, ook al zijn ze van een ander ras, religie, geslacht of seksuele oriëntatie;*
- *In staat zijn om een goed beeld te vormen van complexe kwesties die invloed hebben op een mensenleven. Nadenken over kindertijd, adolescentie, familiebetrekkingen, ziekte en dood op een manier die wordt verrijkt door begrip van een breed scala van menselijke verhalen;*
- *Het eigen land kunnen zien als onderdeel van een ingewikkelde wereldorde, waarin intelligent overleg nodig is om vele kwesties van uiteenlopende aard tot een oplossing te brengen.*
(Nussbaum, 2011, p. 45 e.v.)

Nussbaums waarden reiken verder dan een ‘formele democratie’ die men enkel ziet als een besluitvormingsprocedure, als een marktplaats waarin alle ideeën gelijk zijn. Bastiaan Rijpkema stelt in *De weerbare Democratie* daar een ‘materiële democratie’ tegenover die gegrondvest is op fundamentele waarden en daarmee, ten aanzien van sommige ideeën, niet neutraal is. (Rijpkema, 2015, p.19) We hebben leraren nodig die deze geëngageerde boodschappen kunnen uitdragen en zij verdienen een extra bescherming. Jongeren behoeven verhalen, symbolen en oefeningen om die abstracte waarden te verzinnebeelden. De manier waarop de levensbeschouwelijke vakken hun ethiek funderen verschilt natuurlijk, maar binnen het kader van de grondwet en de levensbeschouwelijk neutrale overheid vinden allen een grootste gemene deler. De verschillen blijven: bovenstaande ethische stellingen worden anders geïnterpreteerd en ingevuld. Maar is dit anders denkbaar zonder te vervallen in autoritarisme?

Als reactie tegen populisme, radicalisering en polarisering gaan regionaal en internationaal stemmen op voor burgerschapseducatie en lessen in constitutionalisme op school. (Verdyck, 2013; Fukuyama, 2019). Meestal wordt hiermee bedoeld dat er een nieuw onderwijsvak moet worden ingericht (cf. burgerschapseducatie). De aanwezigheid van verschillende levensbeschouwelijke vakken in een officiële school is ook een realisering van dit constitutionalisme in het schoolcurriculum, zij het niet inhoudelijk in een apart vak. Een openbare school die levensbeschouwelijk onderwijs faciliteert, waarborgt kanalen voor een effectieve werking van actief pluralisme.

Een andere gemene deler tussen de verschillende levensbeschouwelijke vakken vindt men in de lesmethode: de dialoog. Er zijn vele mogelijkheden om dit te implementeren. De leraar niet-confessionele zedenleer maakt zich de Socratische vraagtechniek eigen. Socrates leerde de Atheners de democratische kwetsbaarheid: status, de mening van de peergroep en machtsargumenten tellen niet, want het gaat om de inhoud en de kwaliteit van de argumenten. Protestanten dragen de tegenspraak zelf in hun naam; hun eenheid in de verscheidenheid is een keurmerk. De joodse Talmoed is zoals Plato's verhandelingen in dialoogvorm geschreven. De Talmoed leest als een pedagogische handleiding, om discussie los te weken tussen een rabbi en zijn leerlingen. Voor katholieken staat de dialoog in het hart van het didactisch concept. In het dynamische samenspel van drie perspectieven (de plurale context, de leerling en de bijbels-christelijke traditie) wordt levensbeschouwelijke groei gerealiseerd. Orthodoxen en Anglicanen kennen eveneens een grote interne pluraliteit. De levensbeschouwelijke inspectie van deze drie erkende instanties respecteert de diverse stromingen en staat voor eenheid in de verscheidenheid. De moslims zijn verdeeld tussen twee uitersten: enerzijds zij die geloven dat de profeet bijna uitsluitend handelde als politicus en bijgevolg bijna alle voorschriften veranderlijk zijn en anderzijds, een groep die niets veranderlijk acht en die alles wat de profeet zei of deed heilig vindt. (Benhaddou, 2016, p.158) Benhaddou besluit deze tegenstelling met de volgende woorden:

“Ik pleit hier graag voor een open idee, voor een openstaande discussie, die de dialoog verzekert. Ik heb hier ook geen pasklare antwoorden op. Soms is het zinvoller om de juiste vragen te stellen waar het gesprek zou moeten overgaan, dan het geven van absolute antwoorden. Denken vraagt soms meer durf dan absoluut weten.” (Benhaddou, 2016, p.159)

In het islamonderwijs streeft men ernaar om meer ruimte te geven voor een rationele islam, die zowel de interne als de externe dialoog heel belangrijk vindt.

3. Mensenrechten en ILC's

Het is zeer betekenisvol dat de wetgever in 2018 bij decreet bepaalde dat alle leerplannen, met inbegrip van de leerplannen levensbeschouwelijke vakken, in overeenstemming met de internationale en grondwettelijke beginselen inzake de rechten van de mens en van het kind moeten zijn. Daarenboven moeten zij de interlevensbeschouwelijke competenties (I.L.C.) respecteren (decreet 26/01/2018). Ter illustratie enkele van deze competenties die zeer nauw aansluiten bij artikel 1 van de U.V.R.M.:

- *De leerling respecteert het bestaan van levensbeschouwingen;*
 - *De leerling luistert empathisch naar leeftijdsgenoten met een andere levensbeschouwing;*
 - *De leerling verplaatst zich in het levensbeschouwelijk perspectief van anderen;*
 - *De leerling is constructief kritisch over eigen en andere levensbeschouwingen;*
 - *De leerling gaat respectvol en open om met de eigenheid van andere levensbeschouwingen.*
- (I.L.C., 2012)

Deze ILC's lezen als leerplandoelen die zijn afgeleid uit de 'eindterm artikel 1 van de U.V.R.M.': *"Alle mensen worden vrij en gelijk in waardigheid en rechten geboren. Zij zijn begiftigd met verstand en geweten, en behoren zich jegens elkander in een geest van broederschap te gedragen."*

De levensbeschouwingen zelf bieden in scholen een geschikt platform om tot een constructieve interlevensbeschouwelijke dialoog te komen. Deze interlevensbeschouwelijke competenties zijn het resultaat van jarenlange gesprekken tussen de erkende instanties en vereniging. Ze engageerden zich in een charter en in 2018 bekrachtigde de wetgever deze visie. Ze zijn een schoolvoorbeeld van weerbare democratie met respect voor pluraliteit. Het democratisch gehalte achter de consensus tussen de levensbeschouwingen over de ILC's kan niet geringschat worden.

4. Mensen- en kinderrechten, en de levensbeschouwelijke vakken

Hoewel respect voor kinder- en mensenrechten gemeenschappelijke goed is van alle levensbeschouwelijke vakken, zijn er verschillende interpretaties qua draagwijdte van rechten en qua onderlinge verhouding tussen de verschillende artikelen. Toegepaste bio-ethiek, gendervraagstukken en seksualiteit worden op een andere manier tegen het licht van mensen- en kinderrechten gehouden. Deze verschillen weerspiegelen de diversiteit in de samenleving, zij vormen precies de meest interessante thema's voor de interlevensbeschouwelijke dialoog.

Spanningsvelden duiden tussen vrijheid van levensbeschouwing en individuele vrijheden en het bevragen van de universaliteitsaanspraken, is in deze ook een opdracht van de levensbeschouwelijke vakken. De ene levensbeschouwing waardeert sociale rechten wellicht

hoger dan individuele vrijheden en vice versa. Het is de opdracht van de levensbeschouwelijke vakken om op een positief kritische manier naar raakvlakken en verschillen te zoeken.

Bibliografie

Boeken

Benhaddou, K. (2016). *Is dit nu de islam? Hoe ik als moslim voor nieuwe tijden ga: rationeel, Europees en verzoenend*. Gent: Borgerhoff & Lambrichts.

Dewey, J. (1916). *Democracy and Education*. New York: McMillan (<http://www.gutenberg.org/files/852/852-h/852-h.htm>).

Durkheim, E. (2014) *Over Moraliteit*. Amsterdam: Boom.

Fukuyama, F. (2019). *Identiteit: waardigheid, ressentiment en identiteitspolitiek*. Amersfoort: Atlas Contact.

Nussbaum, M. (2011). *Niet voor de winst. Waarom de democratie de geesteswetenschappen nodig heeft*. Amsterdam: Ambo.

Rijkema, B. (2015). *Weerbare democratie. De grenzen van de tolerantie*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.

Internetbronnen

Decreet van de Vlaamse regering van houdende wijziging van het decreet basisonderwijs van 25 februari 1997 en de Codex Secundair Onderwijs, wat de onderwijsdoelen betreft. (2018, 26 januari) Geraadpleegd op 18 maart 2019, op <https://data-onderwijs.vlaanderen.be/edulex/document.aspx?docid=12254#1009846>.

Evers, J. (2019, 14 maart). Leraar, frontsoldaat van de democratie. *De Correspondent*. Geraadpleegd op 15/03/2019, op <https://decorrespondent.nl/9279/leraar-frontsoldaat-van-de-democratie/1041678754677-c0147f0e>.

Goris, G. (2018, 13 april). Ook in een seculiere samenleving zijn concepten, instituten en de publieke ruimte nooit neutraal. *Mo-Magazine*. Geraadpleegd op <https://www.mo.be/analyse/ook-een-seculiere-samenleving-zijn-concepten-instituten-en-de-publieke-ruimte-nooit-neutraal>.

I.L.C. - Interlevensbeschouwelijke competenties - (2012) Commissie Levensbeschouwelijke Vakken. Geraadpleegd op https://www.onderwijsinspectie.be/sites/default/files/atoms/files/20121206_dossier_ILSenILD.pdf.

Pollefeyt, D. (2018, 2 mei). Heft vrijzinnigheid zichzelf op in de LEF-ideologie? (www.godsdiensonderwijs.be) Geraadpleegd op <https://www.kuleuven.be/thomas/page/lef-ideologie/>.

Thomas – www.godsdiensonderwijs.be (2016) Vol van Genade. Over zonde en genade, gerechtigheid en barmhartigheid.”, 2016. Geraadpleegd op 19/03/2019, op <https://www.kuleuven.be/thomas/page/vol-van-genade/#192067>.

Verdyck, R. (2013, 1 maart). *De school als oefenplaats voor actief burgerschap*. Geraadpleegd op 18 maart 2019, op <https://www.youtube.com/watch?v=vKkuHxEfZog>.

5. RMK in de leerplannen LBV

5.1. RMK in de leerplannen anglicaanse godsdienst

1) **Rechten van de mens en onderwijs**

De door Karel Vasak⁶ voorgestelde classificatie 4, waarbij de universele mensenrechten in drie "generaties" worden ingedeeld, die losjes overeenkomen met de drie beginselen van de Franse Revolutie: *liberté, égalité* en *fraternité*, biedt een praktisch kader voor het begrijpen van de mensenrechten. Dit kader van vrijheid, gelijkheid en broederschap vindt ingang in de LBV lessen door:

- De **vrijheid van keuze** van de erkende levensbeschouwing in de Belgische context.
- **Gelijke kansen** voor iedereen omdat de leerlingen hun mening mogen delen en door de leerkracht worden beoordeeld op hun vaardigheden en niet op hun afkomst of persoonlijke mening.
- De (kleine) klasgroepen bieden mogelijkheid voor een gevoel van **eenheid en geborgenheid** met de leerling. Hier kunnen vragen gesteld worden in een veilig klasklimaat. Er wordt gestreefd naar een goede band tussen de leerling en de leerkracht.

2) **Het leerplan anglicaanse godsdienst en mensenrechten**

- Het leerplan toont gelijkenissen aan tussen de waarden vervat in de mensen- en kinderrechten en in de traditie en bron van ons geloof. Beide aspecten versterken elkaar. Het leerplan streeft ernaar onze leerlingen te ontwikkelen tot volwaardige burgers die tegelijk open staan voor andere levensbeschouwelijke identiteiten.
- De leerling ontdekt dat de mensenrechten het recht tot eigen geloof versterken en vervolgens ook het samenleven met andere levensbeschouwingen waarborgen. In het lager onderwijs zijn de lessen opgesteld om de eigenheid van het kind en de mens te onderstrepen. In het secundair onderwijs leert de leerling de waarden en rechten van de andere te respecteren om in een gemeenschap te leven.
- De leerling ontdekt dat de diverse tradities van het anglicaanse geloof op gelijkenis tussen alle mensen, ongeacht geslacht, levensbeschouwing en leeftijd wijzen. Doorheen de lessen, leert de leerling om te gaan met respect voor iedereen alsook samen te leven in dialoog en te bouwen aan een vreedzame maatschappij.
- Concreet leert de leerling de eigen waarden te onderzoeken en de waarden van anderen te erkennen. De leerling reflecteert kritisch over de maatschappij en onderzoekt hoe hij zelf vanuit zijn levensbeschouwing eraan kan bijdragen.

⁶ Human Rights The Policy of the Church of England National Investing Bodies and The Advice of the church of England Ethical Investment Advisory Group, 2021, p. 9, <https://www.churchofengland.org/sites/default/files/2021-05/EIAG%20Human%20Rights%20-%20web%20%281%29.pdf>.

5.2. RMK in de leerplannen islamitische godsdienst

In de leerplannen islamitische godsdienst, zowel lager- als secundair onderwijs lezen we in de visietekst:

“In het godsdienstonderwijs moet in de eerste plaats aandacht gegeven worden aan de volgende thema’s:

1. *Respect voor de mens*
2. *Respect voor de vrije mening*
3. *Respect voor vrijheid*
4. *Respect voor het morele*
5. *Respect voor het culturele erfgoed”*

De visie van dit programma is om, via richtinggevende activiteiten, veeleer dan via rechtstreekse kennisoverdracht, een groot deel van de lestijden te wijden aan het vormen van leerlingen:

- *die gewapend met de fundamentele democratische waarden van de 21ste eeuw en de nodige tools, respect tonen voor de mensenrechten en bewust omgaan met milieu en samenleving,*
- *die graag over de islam leren, de religieuze concepten [gebruiken in de context van verdraagzaamheid], zichzelf kunnen uitdrukken, communiceren, problemen oplossen, wetenschappelijk denken, onderzoeken, bevragen, in vraag stellen en bekritisieren,*
- *die hun kennis over godsdienst interpreteren volgens hun eigen ervaringen en in een socio-culturele context plaatsen, benutten en ordenen; en die goed ontwikkeld zijn op het vlak van maatschappelijke participatie,*
- *die zichzelf, de samenleving, het culturele erfgoed en de natuur erkennen, beschermen en verder ontwikkelen.*

➤ Voorbeelden van leerinhouden die aangebracht worden in het **secundair onderwijs**:

In de tweede graad onder het leerdomein ‘zedelijkheid’, staan de volgende leerinhouden in het leerplan secundair onderwijs:

I. RECHTEN, VRIJHEDEN EN GODSDIENST

7. Terminologie: recht en vrijheid
8. Bepaalde rechten en vrijheden
 - 8.1. Recht op leven
 - 8.2. Recht op gezondheid
 - 8.3. Recht op onderwijs
 - 8.4. Recht op vrije meningsuiting
 - 8.5. Recht op [godsdienstvrijheid]
 - 8.6. Recht op bidden
 - 8.7. Recht op privacy
 - 8.8. Economisch recht

➤ Voorbeelden van leerinhouden die onderwezen worden in het **lager onderwijs**:

In de tweede graad onder het leerdomein ‘godsdienst en cultuur’, staan de volgende leerinhouden in het leerplan lager onderwijs:

Ik leer de relatie tussen godsdienst en cultuur in ons dagelijks leven.

1. Mijn godsdienst beveelt goede relaties met de medemensen aan.
2. Mijn godsdienst spoort mij aan om het milieu en de natuur te beschermen

Familie

1. Gemeenschappen bestaan uit families.
2. Mijn ouders willen het beste voor mij.
3. Ik ga goed om met mijn broers en zussen.
4. Wij respecteren en helpen elkaar.
5. Onze familiale problemen lossen wij op door wederzijds begrip.
6. De adviezen van de islam over familiale kwesties.

In de derde graad onder het leerdomein ‘zedelijkheid’, staan de volgende leerinhouden in het leerplan lager onderwijs:

- 3.1. Wij bezoeken zieke mensen.
- 3.2. Wij herdenken onze voorgangers
- 3.3. Wij helpen mensen in nood
- 3.4. Wij behandelen gehandicapte, zwakke en arme mensen met liefde en delen hun problemen

5.3. RMK in de leerplannen israëlitische godsdienst

De leerplannen israëlitische godsdienst hebben tot hiertoe vier van de vijftien generieke doelen toegewijd aan: ‘Respect voor diversiteit’ (doel 9) waaronder ook interne en externe pluraliteit begrepen wordt en dat iedereen respect verdient ongeacht het al dan niet naleven van levensbeschouwelijke voorschriften, burgerzin in de eigen gemeenschap (doel 10), burgerzin in de Vlaamse samenleving (doel 11), en burgerzin in de internationale context (doel 12).

Het ontwerp-curriculum van de israëlitische godsdienst, zowel voor het lager- als voor het secundair onderwijs, bevat zeven bouwstenen voor elk leerjaar. De bouwstenen stellen telkens een spanningsveld tussen twee waarden voor. Elke bouwsteen bevat componenten van cultuur en religie, joodse geschiedenis, Hebreeuws en Thorastudie. Daarnaast wordt elke bouwsteen voorzien van mogelijke links zowel naar interlevensbeschouwelijke competenties (ILC) als naar mensen- en kinderrechten, zoals de voorstelling van de vijf domeinen duidelijk weergeeft.⁷

In een van de zeven bouwstenen, ‘Vrijheid en Verplichting’⁸, komen de genoemde links naar mensen- en kinderrechten uitgebreider aan bod. ‘Vrijheid en Verplichting’, bedoeld als voorbereiding op het joodse Pesach (paasfeest), heeft het vooral over de bevrijding van de

⁷ Cultuur en religie/ joodse geschiedenis/ Hebreeuws/ Thorastudie/ ILC-RMK.

⁸ Voor het LO ‘Vrijheid’, en voor het SO ‘Vrijheid en Verplichting’.

Israëlieten in Egypte. Aan de hand van dat historisch concept van vrijheid, worden ook mensen- en kinderrechten in de moderne samenleving voor het voetlicht gebracht.

5.4. RMK in de leerplannen Niet-Confessionele Zedenleer (NCZ)

Kinder- en mensenrechten zitten innig verweven in de leerplannen niet-confessionele zedenleer (NCZ) en vormen een **vast ijkpunt** bij het ontwikkelen van het lesmateriaal. Daarom komen de termen ‘kinderrechten’ en ‘mensenrechten’ tientallen keren aan bod in het leerplan NCZ van het basisonderwijs en dat van het secundair onderwijs.

In de les NCZ wordt gestreefd naar vormen van samenleven waarbij ieder in zijn/haar **autonomie** wordt gerespecteerd. De gebruikte criteria voor deze samenlevingsvormen zijn de vrijzinnig humanistische waarden als gelijkwaardigheid (erkenning van de waardigheid die we als mens met elkaar delen), verdraagzaamheid en solidariteit.

Een democratische samenleving waar we de universele rechten van de mens en het kind respecteren, is de maatschappijvorm om deze te realiseren.

Centraal in de leerplannen NCZ staat o.a. het **procesdoel ‘humaniseren’** (procesdoel 3) : “leerlingen verkennen de waarden en rechten van anderen”.

Daarbij leren ze reflecteren over een humane samenleving en dit op verschillende niveaus : de relaties tussen de leerlingen in de klas en op de speelplaats, de omgeving, de samenleving en de wereld.

Door het werken aan verbondenheid wordt de leerling als individu betrokken op zijn omgeving. Die verbondenheid impliceert verantwoordelijkheid en actief burgerschap.

De focus ligt daarbij op gehoord worden, in staat zijn tot delen met anderen en wederzijdse ondersteuning.

Als de leraar een thema kiest uit een van de themavelden dan stelt hij/zij dus de vraag of het thema geschikt is om te ontdekken wat humaan samenleven inhoudt en om via het thema te oefenen in humaan samenleven.

Een belangrijk themaveld, dat ieder schooljaar in ieder leerjaar behandeld moet worden, is **themaveld 3 ‘Samenleven, democratie en burgerschap’**.

Zowel voor het basis als secundair onderwijs bestrijkt dit thema de drie P’s met betrekking tot kinderrechten : Provision, Protection en Participation, ofwel de voorzienings-, beschermings- en participatierechten.

Aan deze drie facetten moeten de leerlingen invulling kunnen geven, vanuit praktisch humanisme gebaseerd op projectwerk en samenwerking.

5.5. RMK in de leerplannen orthodoxe godsdienst

Leerplan orthodoxe godsdienst en mensenrechten.

Het leerplan toont gelijkenissen aan tussen de waarden bevat in de mensen- en kinderrechten en in de bronnen van het orthodox-christelijke geloof. Beide bronnen versterken elkaar. Het leerplan streeft ernaar toe onze leerlingen te ontwikkelen tot volwaardige burgers met een eigen

levensbeschouwelijke identiteit die tegelijk open staat voor andere levensbeschouwelijke identiteiten.

De leerling ontdekt dat de mensenrechten het recht tot eigen geloof versterken en vervolgens ook de samenleving tussen al de levensbeschouwingen waarborgen.

De leerling ontdekt dat de diverse bronnen van het orthodox geloof en traditie, wijzen op gelijkheid tussen alle mensen, ongeacht geslacht, levensbeschouwing en leeftijd. Doorheen de lessen, leert de leerling om te gaan met respect voor iedereen, alsook samen te leven in dialoog en te bouwen aan een vreedzame maatschappij.

Concreet leert de leerling de eigen waarden te onderzoeken en de waarden van anderen te erkennen. De leerling reflecteert kritisch over de maatschappij en onderzoekt hoe hij zelf vanuit zijn levensbeschouwing eraan kan bijdragen.

5.6. RMK in de leerplannen Protestants-evangelische godsdienst

In het leerplan protestants-evangelische godsdienst worden de Rechten van de Mens als thema behandeld in de derde graad arbeidsmarktgericht (BSO) en doorstroom/dubbele finaliteit (ASO/TSO). Doelstellingen in BSO zijn onder meer de kennismaking met het handvest van de Verenigde Naties, het besef van de maatschappelijke en politieke betekenis van deze verklaring en de attitudinale doelstelling hoe men zich persoonlijk voor de naleving van deze rechten kan inzetten. In ASO wordt ingegaan op de historische achtergrond van de Verklaring van de Rechten van de Mens en de betekenis van de Rechten van de Mens met betrekking tot non-discriminatie op grond van ras, geslacht of religie.

Het respect voor de waarde van ieder mens vormt in alle voorgaande jaren een principiële uitgangspunt. In de richtlijnen voor het protestants-evangelisch godsdienstonderwijs wordt aangegeven: De leerlingen leren liefde en respect op te brengen voor de naaste ongeacht zijn ras, geslacht, overtuiging of etnische afkomst. Dit keert terug in de einddoelen basisonderwijs: De leerlingen leren het belang van de Bijbelse waarden voor henzelf, de medemens en de wereld te ontdekken en eigen te maken. Bij de einddoelen voor het secundair onderwijs wordt genoemd: de leerlingen ontwikkelen een respectvolle houding tegenover anderen ongeacht ras, geslacht of overtuiging en verwerven inzicht in de samenhang tussen godsdienstvrijheid en verdraagzaamheid.

Concreet krijgen deze doelstellingen vorm in tal van attitudinale doelstellingen in het leerplan lager onderwijs die in veel gevallen ingaan op alles wat bijdraagt tot vrede en verzoening. In het secundair onderwijs is de kennismaking met de geschiedenis van de eigen levensbeschouwing, het protestantisme, en die van anderen, andere godsdiensten en levensvisies, deel van het leerplan. Het belang van godsdienst- en gewetensvrijheid komt daarbij telkens naar voren. Maar ook bij andere thema's, zoals de mens als uniek wezen, hulpverlening (SO1), strijd tegen onrecht, de wereld vandaag (SO2), armoede, migratie (SO3) worden de doelstellingen van de Verklaring van de Rechten van de Mens aan de orde gesteld.

5.7. RMK in de leerplannen rooms-katholieke godsdienst

Dialogo en communicatie staan in het hart van de leerplannen rooms-katholieke godsdienst (rkg). Het vak brengt een sterke levensbeschouwelijke dynamiek op gang in het verbinden van drie perspectieven: de *pluralistische context*, het *christelijk geloof* en de veelzijdige *identiteit van de leerling*.

In de klas komt als bijna vanzelfsprekend de diversiteit en de pluraliteit binnen. Het vak rkg erkent de pluraliteit niet alleen als een feitelijkheid, maar maakt het tot uitgangspunt en onderwerp van het onderwijsleerproces. Dit impliceert meteen de erkenning en het fundamenteel respect voor de beginsituatie en de levensbeschouwing van de leerling, wie hij⁹ ook is, wat hij ook gelooft. Deze beginsituatie is meer dan ooit complex, pluraal, polyfoon.

Daarom is het uitgangspunt niet dat alle leerlingen katholiek zijn of het zouden moeten worden. Het vak rkg “wil voor de kinderen en jongeren een appèl zijn, om te groeien naar een eigen en verantwoorde beslissing inzake geloven en leven. Deze beslissing kan zeer verschillend zijn, zoals leerlingen zeer verscheiden zijn in hun betrokkenheid tot kerk en geloof. Of leerlingen gelovig zijn of worden of het niet worden, is een keuze die ze geleidelijk zelf in vrijheid maken.”¹⁰

Met deze aanpak beoogt het vak om jongeren te vormen tot verantwoordelijke en geëngageerde (mede)burgers. “Vooreerst maakt het jongeren bekwaam om elkaars godsdienstige of levensbeschouwelijke achtergrond te kennen en ermee om te gaan. Het verhoogt hun (inter)levensbeschouwelijke competenties. Vervolgens bevordert het de maatschappijkritische reflex van leerlingen, evenals hun maatschappelijk engagement. Vanuit een christelijk mens- en wereldbeeld versterkt het hun sociaal-ethisch inzicht, verhoogt het hun weerbaarheid tegenover uitsluiting of onrechtvaardigheid, motiveert het hen tot mondigheid in het maatschappelijke debat.”¹¹

In alle openheid en gastvrijheid maakt het leerplan het de leraar en de leerlingen mogelijk om flexibel in te spelen op verander(en)de maatschappelijke inzichten en gevoeligheden. Elk onderwerp kan in de klas ter sprake worden gebracht, vanuit gelijk welke invalshoek.

De hierboven beschreven open communicatieve aanpak van het leerplan rkg veronderstelt en garandeert dan ook het respecteren van de universele rechten van de mens en het kind.

Daarnaast worden de mens- en kinderrechten ook expliciet behandeld in het leerplan van zowel het lager onderwijs (zie bijvoorbeeld het onderwerp ‘Anders zijn, ontmoeting’) als dat van het secundair onderwijs. (Zo bijvoorbeeld in het terrein ‘[Samenlevingsopbouw en inspiratie](#)’ of het ingrediënt ‘[meerderheid en minderheid in een samenleving](#)’.)

De didactische website THOMAS ondersteunt en actualiseert onderwerpen waarin aandacht wordt besteed aan de rechten van de mens en het kind.

⁹ Met ‘hij’ bedoelen we iedereen.

¹⁰ [Visietekst van de Vlaamse bisschoppen, Het vak r.-k. godsdienst in de scholen in Vlaanderen, 1996, nr 4.1](#)

¹¹ [De Vlaamse bisschoppen en de Erkende Instantie r.-k. godsdienst, Het vak r.-k. godsdienst op het kruispunt van samenleving, onderwijs & kerkgemeenschap, Brussel, Licap, 2017, p. 13](#)

➤ Enkele voorbeelden:

Gender – de stereotypen voorbij

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/gender/>

Mensenrechten

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/contextuele-achtergronden-mensenrechten/>

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/context-mensenrechten/>

Populorum progressio

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/populorum-progressio/#217723>

Vredesdag: veiligheid boven rechten

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/vredesdag-2015/>

Misbruik in de kerk

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/misbruik-in-de-kerk/>

Kindsoldaten

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/wapens-als-speelgoed/>

6. Opvolging proefprojecten 1 uur ILD in LBV 3de graad secundair GO!

In uitvoering van het Vlaams regeerakkoord, werd de invoering van één lesuur ILD (interlevensbeschouwelijke dialoog) binnen de twee uur levensbeschouwing in de derde graad secundair onderwijs van het GO! in schooljaar 2019-2020 voorbereid. Er werd een stuurgroep opgericht met een vertegenwoordiging van de Erkende Instanties & Vereniging (EI&V) en leidinggevend van het GO! en haar pedagogische begeleidingsdienst. Die stuurgroep stelde een 'protocol van samenwerking' op (zie bijlage 2). Dat de ILD-lessen worden gegeven in co-teaching door de leerkrachten levensbeschouwelijke vakken is daarin een zeer belangrijke mogelijkheidsvoorwaarde.

De stuurgroep vertrouwde de uitwerking toe aan een 'technische werkgroep ILD' die bestaat uit enkele adviseurs van de pedagogische begeleidingsdienst en de inspecteur-adviseurs levensbeschouwelijke vakken. Daarnaast organiseerden de Erkende Instanties & Vereniging (EI&V) in 2020-21 twee leerplancommissies: een voor de derde graad finaliteit doorstroom en een voor de arbeidsmarktgerichte finaliteit (zie bijlage 3). Scholen en teams van leerkrachten met een studierichting dubbele finaliteit kunnen kiezen tussen deze leerplannen. In de leerplancommissies waren alle levensbeschouwelijke vakken vertegenwoordigd en zetelde telkens één vertegenwoordiger van de pedagogische begeleidingsdienst van het GO!

Het protocol van samenwerking voorziet een gefaseerde aanpak. In schooljaar 2021-22 werd een proeftuin opgezet met de leerplannen ILD in 5 secundaire scholen: 2 scholen in GO! scholengroep 20 en 3 in scholengroep 5. Deze keuze werd weloverwogen door de technische werkgroep: de levensbeschouwelijke inspectie keek naar de draagkracht van de lerarenteams. Scholen die succeservaringen met ILC (interlevensbeschouwelijke competentie) konden voorleggen, kregen voorrang. Er werd ook gekeken naar het profiel van de scholen. De pilotscholen van scholengroep 20 (Geraardsbergen, Zottegem) hebben een minder diverse leerlingenpopulatie,

de pilootscholen van scholengroep 5 (Mechelen) zijn grootstedelijk en hebben een superdiverse leerlingenpopulatie.

Deze gefaseerde aanpak en zorgvuldige selectie moet de instap van meer scholen in 2022-23 vergemakkelijken en verzekert kwaliteitszorg. De leerkrachten levensbeschouwelijke vakken van de pilootscholen zullen eind dit schooljaar feedback geven op de leerplannen ILD. Daarnaast zullen de ervaring van deze leerkrachten en hun voorbeelden van 'good practice' uitgewisseld worden met de leerkrachten-teams die volgend schooljaar instappen.

6.1. Ondersteuning vanuit de scholengroepen en begeleiding van de inspectie LBV

In beide scholengroepen werd een coördinator aangesteld die de projecten opvolgt en het contact met de teams onderhoudt. Deze coördinatoren stroomlijnen de communicatie tussen leerkrachten, directie, inspecteurs-adviseurs LBV en de pedagogische begeleidingsdienst GO! Ze organiseren overlegmomenten op het niveau van de scholengroep. De leraren worden online en anoniem bevraagd over hoe zij de ondersteuning ervaren.

In SGR 20 was er in september 2021 een opstartvergadering en een brainstormsessie eind oktober. In SGR5 vonden deze bijeenkomsten plaats begin oktober en eind november. Op 25 februari 2022 werd door de levensbeschouwelijke inspectie in samenwerking met de pedagogische begeleidingsdienst van het GO! een studienamiddag georganiseerd voor alle betrokkenen van beide scholengroepen. Een 4e bijeenkomst is gepland in april-mei en op het einde van het schooljaar wordt het proefproject geëvalueerd. Daartoe werd een instrument ontwikkeld om de proeftuin te monitoren (zie bijlage 5).

Een kwalitatieve invulling van één lestijd ILD vergt zorg voor materiële en schoolorganisatorische voorwaarden. Als de leerlingen van alle levensbeschouwelijke vakken worden samengebracht om te dialogeren, ontstaan soms groepen van meer dan 50 leerlingen. De directies zorgden in de mate van hun mogelijkheden ervoor dat de leerkrachten over een ruim lokaal en/of aangrenzende lokalen kunnen beschikken. Het optimaliseren van lessenroosters om overlegmomenten in het leerkrachtenteam levensbeschouwelijke vakken te faciliteren bleek daarentegen moeilijk.

6.2. Voorbereiding en realisering van de lessen

Om ILD-lessen uit te werken baseren de leerkrachten zich op de voorgestelde dialoogthema's uit het leerplan of op eerdere ILC-projecten (dus eerder opgedane expertise). In alle scholen werd het ILD-project in een eerste les gekaderd voor de leerlingen. Ook voor hen is dit iets totaal nieuw. De leerkrachten geven aan dat deze kadering erg belangrijk is. Uit feedback van de schoolteams stellen we vast dat het belangrijk is dat ook ouders vooraf op de hoogte gebracht worden over het ILD-concept.

In de praktijk kozen alle scholen om niet elke week te wisselen tussen één lestijd ILD en één lestijd levensbeschouwing. In Geraardsbergen worden periodes van ILD afgewisseld met periodes waarin les werd gegeven in de eigen levensbeschouwing (zowel in het 5de jaar als in het 6de jaar).

In Zottegem werd het eerste semester besteed aan de eigen levensbeschouwing en wordt het tweede semester ingevuld met ILD (enkel in het 6de jaar). In de scholen in SGR5 worden - net zoals in Geraardsbergen - periodes van ILD afgewisseld met periodes waarin les werd gegeven in de eigen levensbeschouwing (5de jaars). Elke aanpak heeft voor- en nadelen: door te werken met korte periodes blijft het contact met de eigen leerkracht levensbeschouwing behouden, door te werken met een langere periode is het gemakkelijker om een veilige sfeer te creëren zodat een goede dialoog op gang kan komen.

Bij het uitvoeren van de ILD-thema's stootten leerkrachten op enkele knelpunten. De groepen worden bij elkaar gezet en zijn hierdoor dikwijls groot. Niet alle leerlingen kennen elkaar. Om in dialoog te kunnen gaan is het noodzakelijk een veilige sfeer te creëren, wat andere en aangepaste werkvormen nodig maakt.

Het creëren van nieuw materiaal gecombineerd met lesgeven in teamteaching voor gemengde groepen wordt ervaren als een uitdaging. Het is dan ook belangrijk om op te volgen dat de werkdruk niet té hoog wordt. Leerkrachten verdienen de nodige tijd om ILD op een kwaliteitsvolle manier te kunnen implementeren. Het gaat niet enkel over voorbereiden en uitvoeren, maar ook over het constant reflecteren en bijsturen: welke werkvormen slaan aan, welke werkvormen zijn effectief; hoe kunnen we leerlingen die bij aanvang afwijzend staan tegenover ILD toch op een positieve manier meekrijgen in dit verhaal; hoe genuanceerd moeten we als leerkracht zijn, hoe tillen we de dialoog naar een hoger niveau; hoe creëren we in het project een mooi evenwicht tussen de burgerschapscompetenties en de ILC; hoe zorgen we voor een betere voorkennis over de verschillende levensbeschouwingen; ...?

Voor leerkrachten is het dan ook een meerwaarde om...

- op een professioneel netwerk van collega's, inspecteurs-adviseurs en pedagogisch begeleiders te kunnen terugvallen,
- voorbeelden te kunnen zien van kwaliteitsvolle ILD-projecten,
- deel te kunnen nemen aan studiedagen waarvan de invulling bepaald wordt aan de hand van hun specifieke ondersteuningsnoden (bv. effectieve werkvormen, organiseren dialoog, workshops rond teamteaching, ...).

Deel 2: InterLevensbeschouwelijke Competenties (ILC), de ILC-projectwerking in de scholen : cijfers en duiding

Waarop het in de ILC aankomt

‘De commissie levensbeschouwelijke vakken (CLBV of Commissie) onderstreept het belang van de ontwikkeling van een eigen levensbeschouwelijke identiteit om interlevensbeschouwelijke dialoog (ILD) en/of interlevensbeschouwelijke samenleven (ILS) mogelijk te maken. In de (al dan niet) onderscheiden LBV wordt op open en positieve wijze de persoonlijke levensbeschouwing geëxpliciteerd én over de andere levensbeschouwingen gesproken met respect. Tegelijk stelt de CLBV dat een levensbeschouwelijke identiteit zich ook ontwikkelt door expliciet contact met andere levensbeschouwingen. De ontmoeting met relevante vertegenwoordigers van andere levensbeschouwingen brengt de levensbeschouwelijke eigenheid op bewuster niveau. De ontdekking van o.m. verschillen en gelijkenissen nodigt de leerling uit zichzelf te positioneren op levensbeschouwelijk vlak.’¹²

Fundament van de interlevensbeschouwelijke omgang is en blijft de dialoog, omdat juist deze vorm van communicatie, van omgaan met elkaar, de samenwerking tussen levensbeschouwingen kan aanzwengelen en enthousiasmeren.

Uitdiepen samenwerkingsverbanden

De Commissie werkte in 2020-2021 verder aan het ontwikkelen en het verdiepen van de samenwerking tussen de LBV onderling en met de onderwijsverstrekkers.

ILD – leerplan en proefscholen derde graad GO!

In het Gemeenschapsonderwijs (GO!) wordt in 2021-2022 in de derde graad secundair onderwijs van twee scholengroepen binnen het aanbod van de twee lessen LBV één lesuur Interlevensbeschouwelijke Dialoog (ILD) uitgerold, een rechtstreeks samenwerkingsverband waarin ook eindtermen Burgerschap worden opgenomen. In samenwerking met het GO! ontwikkelde de CLBV hiervoor een leerplan waarin eindtermen Burgerschap gekoppeld worden aan de 24 ILC.

Over de implementatie van dit leerplan, zie supra, pagina 15 t.e.m. 17 van dit verslag.

Actief Burgerschap Stedelijk onderwijs Antwerpen

Dit schooljaar werd ook het samenwerkingsverband van de inspecteurs-adviseurs LBV en Stedelijk Onderwijs Antwerpen in het projectteam Actief Burgerschap geïntensifieerd. Ook hierover leest u meer elders in dit verslag.

¹² [INTERLEVENSBESCHOUWELIJKE COMPETENTIES in het kader van dialoog en samenwerking tussen levensbeschouwingen op school](#) – in opdracht van de Erkende Instanties en Vereniging.

Opvolging van de inspanningsverplichting

De inspecteurs-adviseurs volgen langs verschillende wegen de aanpak van de ILC's op de scholen verder op, zowel kwalitatief als kwantitatief.

1. Kwalitatieve opvolging in coronatijden

1.1 Projectevaluatie op school

Tijdens een schoolbezoek gaan de inspecteurs-adviseurs van verschillende LBV in dialoog met de leerkrachten LBV om na te gaan hoe de vakgroep LBV ervoor zorgt dat de ILC door alle leerlingen worden nagestreefd. De evaluatie van de ILC-projecten staat hierin centraal.

Vier uitgangspunten waarover van gedachten wordt gewisseld worden opgenomen in een zgn. 'DODO-formulier' (zie bijlage 4) dat door een afvaardiging inspecteurs-adviseurs wordt ingevuld in partnerschap met de leerkrachten LBV.

1. Doelgerichtheid: visie en planning
2. Ondersteuning: organisatie en samenwerking tussen de LBV en rol van de school
3. Doeltreffendheid: evaluatie inspanningsverplichting en soorten ervaringen
4. Ontwikkeling: bijsturing en groei in relatie tot de inspanningsverplichting

Het gesprek levert de CLBV en de betrokken leerkrachten verrijkende inzichten over de verdere uitbouw en ontwikkeling van de ILC op school.

In het jaarverslag 2019-2020 gaf de CLBV aan dat *“het de absolute bedoeling is van de CLBV dat de inspecteurs-adviseurs LBV hun schoolbezoeken met betrekking tot de inspanningsverplichting ILC nog intensifiëren.”*

Corona gooide echter roet in het eten. De inspecteurs-adviseurs hielden zich uiteraard aan de corona-maatregelen, die geruime tijd de aanwezigheid van derden op school moeilijk maakten en fysieke ontmoetingen met de leerkrachten vrijwel onmogelijk.

Niet enkel deze verplichtingen, maar zeker ook de penibele omstandigheden waarin scholen en leerkrachten bij de organisatie van de lessen bij momenten het hoofd boven water probeerden te houden, hadden tot gevolg dat de inspecteurs-adviseurs de schoolteams niet met extra vergaderingen en bekommernissen wilden opzadelen. Het werd ook snel duidelijk dat digitale evaluatiegesprekken niet tot het gewenste resultaat leidden. De geplande bezoeken werden dan ook geschrapt of uitgesteld.

1.2 Werken aan ondersteuning: het ontwikkelen van een 'groeilijn' ILC (zie bijlage 7)

Uit evaluaties van de ILC-projecten de voorbije jaren leerde de CLBV dat er nood is aan een leer- of groeilijn voor de ILC's.

De 24 competenties zijn generiek en gelden voor het levensbeschouwelijk onderwijs in zijn geheel, over de onderwijsniveaus en studierichtingen heen. De tabel kent een verticale logica die vertrekt vanuit 'ik' en via de concrete 'ander' op de school naar de 'samenleving' kijkt. De doorlopende nummering van de competenties is praktisch bedoeld in functie van het werken aan ILC-projecten en niet chronologisch.

Het werd hoe langer hoe meer duidelijk dat voor de aanpak in de verschillende leerjaren verfijning op het terrein noodzakelijk is. Daartoe ontwikkelden de inspecteurs-adviseurs LBV in samenwerking met ILCoS (zie verder) een 'groeilijn' die de 24 ILC concretiseert, dichter bij de lespraktijk brengt en die rekening houdt met de leeftijd en het ontwikkelingsniveau van de leerlingen.

De groeilijn kent drie niveaus:

- Niveau 1 (6-10 jarigen) : 1ste en 2de graad lager onderwijs
- Niveau 2 (10-14 jarigen) : 3de graad lager onderwijs en 1ste graad secundair onderwijs
- Niveau 3 (14-18 jarigen) : 2de en 3de graad secundair onderwijs

De groeilijn vertrekt van de eigen leefwereld en de concrete ervaring van de leerling in niveau 1 en mondt uit in een dieper verstaan en waarderen van de rol van levensbeschouwing in niveau 3. Hier krijgen de persoonlijke bewustwording, de reflectie en het engagement van de leerling extra aandacht.

De groeilijn helpt de leerkracht om operationele doelstellingen te formuleren in functie van de context en de doelgroep, zowel voor gezamenlijke projecten als voor de aanpak binnen de eigen levensbeschouwing.

De in de groeilijn opgenomen concretisering en bouwen op elkaar voort, d.w.z. elke volgende stap (*niveau*) veronderstelt de vorige, waarin de competenties zich gradueel ontploegen.

Voor elke ILC wordt per graad een 'hertaling' gegeven die gericht is op het ontwikkelingsniveau van de leerlingen.

De groeilijn maakt zo een bodembedekkende implementatie van de 24 ILC mogelijk.

Dit krachtig instrument stelt leraren en teams in staat om de kwaliteit van zowel de gezamenlijke ILC-projecten als in de benadering van het eigen leerplan.

1.3 In gesprek met de lerarenopleiders en externen: ILCoS

In het jaarverslag 2019-2020 werd aangegeven dat de CLBV zorg zal besteden aan de opvolging en ontwikkeling van ILC-materiaal in samenwerking met ILCoS vzw. ILCoS (InterLevensbeschouwelijke Competenties op School) is een samenwerkingsverband van leerkrachten, lerarenopleiders, inspecteurs-adviseurs, onderzoekers en onderwijspartners voor het ontwikkelen, uitwerken en uitwisselen van vormingen, leermiddelen, tools en ILC-projecten.

Deze vzw, waarin de inspecteurs-adviseurs LBV enkel een schakel zijn, maakte het voorbije jaar een transitie door. Zo werd het bestuur vernieuwd en werden de doelen noodgedwongen bijgesteld, omdat ze zonder extra middelen niet realiseerbaar zijn.

Toch slaagde ILCoS erin om een aantal waardevolle initiatieven op te zetten:

- (Digitale) vormings- en ontmoetingsmomenten voor inspecteurs-adviseurs en docenten lerarenopleiding
- Groeilijn ILC (zie hoger)
- Screening van ILC-projecten

In de nieuwe aanpak wordt meer en meer gemikt op samenwerking met externen. Zo werden gesprekken aangegaan met onder meer Axcent, het Netwerk Islamexperten en Educ8. Vooral met Axcent lijkt een nauwe samenwerking mogelijk.

2. Kwantitatieve opvolging in coronatijden

In het jaarverslag 2019-2020 werden voor het eerst een representatief overzicht en een voorlopige conclusie over de ingediende ILC-projecten opgenomen. De in de bevraging opgenomen data betroffen de derde graad basisonderwijs en de derde graad secundair onderwijs. In het schooljaar 2020-2021 werd de bevraging uitgebreid naar alle graden.

2.1 Impact corona op de ILC-projectwerking

Corona doorkruiste ook deze opvolging.

Om zicht te krijgen op het effect van de corona-maatregelen op de uitrol van de ILC-projecten, lanceerde de CLBV een bevraging waarin leerkrachten en vakgroepen konden aangeven hoe de ILC-projecten vorm kregen in dit corona-jaar.

Welke impact had corona op zowel het aantal als de organisatie van de ILC-projecten in de hele school, dit in relatie tot het vorige schooljaar?

Impact op aantal projecten

Geen impact	32.5%
Minder projecten	60.4%
Meer projecten	7.1%

Impact op de organisatie (Verschillende antwoorden mogelijk)

Geen	20%
Op de voorbereiding	42.5%
Op de projectkeuze	41%
Op de logistiek	56.5%

De resultaten van deze ‘corona-bevraging’ geven dus een vertekend beeld wat aantallen en aanpak betreft. Toch blijft het interessant om in kaart te brengen welke thema’s er werden opgenomen en aan welke ILC er gewerkt werd.

2.2 Een greep uit de thema’s van de ILC-projecten

Thema	Projectnaam
Verdraagzaamheid	Iedereen is anders, iedereen hoort erbij
	Tolerantie is de garantie
	Geweldloze communicatie
Diversiteit	Verskillend en toch gelijk
	Vreemd wordt Vriend
	Blauwland Geelland
Identiteit	Op zoek naar je identiteit
	Wel in je vel
	Afdalen in je binnenste
	Er zit een schat verborgen in jezelf
Sociale media	Facebook en ik
Engagement	Kinderen kunnen de wereld veranderen
	Samen gemeenschap vormen
Mensenrechten	Opkomen voor gelijkheid en rechtvaardigheid
	Schrijf ze VRIJdag
Relaties	Verliefdheid
	Verantwoorde intimiteit of grensoverschrijdend gedrag?
	Levensbeschouwing en seksualiteit
Armoede	Stilstaan bij Armoede
	Altruïsme en egoïsme
Milieu	De Aarde is van Waarde
	Mei Plasticvrij
Herinneringseducatie	Tot waar de menselijkheid?
Corona	Corona Life Guide
	Corona Dagboek
	Verbondenheid in Verdriet

	Afscheid nemen van het leven
	Oorzaken/gevolgen van complottheorieën en antivax bewegingen

Aan welke competenties werd gewerkt?

De 24 competenties met betrekking tot de interlevensbeschouwelijke dialoog (ILD) en interlevensbeschouwelijk samenleven (ILS) ontwikkelen zich op 3 niveaus:

1. 'Ik en mijn levensbeschouwing' (1-7)
2. 'Ik, mijn levensbeschouwing en deze van de ander' (8-17)
3. 'Ik; mijn levensbeschouwing en de samenleving' (18-24)

Elk niveau is opgebouwd uit twee luiken: enerzijds 'kennis' die wordt ontdekt, verworven en verwoord, en anderzijds 'vaardigheden en attitudes' als blijvende dragers voor duurzaam levensbeschouwelijk handelen.

Voor elk project geven leerkrachten LBV minimaal één en maximaal drie ILC-competenties aan.

1ste competentie-keuze

Competentie 2:

De leerling ontdekt en verwoordt de eigenheid van de levensbeschouwing waarin hij/zij les volgt.

Competentie 4:

De leerling ontdekt en verwoordt open en bedachtzaam gedachten, gevoelens, ervaringen en normen en waarden vanuit de eigen levensbeschouwing.

Competentie 10:

De leerling ontdekt en verwoordt gelijkenissen en verschillen tussen levensbeschouwingen.

Competentie 8:

De leerling ontdekt en verwoordt de eigenheid van andere levensbeschouwingen.

Competentie 1:

De leerling ontdekt en verwoordt de levensbeschouwelijke kenmerken van de eigen ontwikkelende identiteit.

2de competentie-keuze

Competentie 10:

De leerling ontdekt en verwoordt gelijkenissen en verschillen tussen levensbeschouwingen.

Competentie 8:

De leerling ontdekt en verwoordt de eigenheid van andere levensbeschouwingen.

Competentie 12:

De leerling herkent en benoemt de levensbeschouwelijke kleuring van gedachten, gevoelens, ervaringen, waarden en normen bij zichzelf en anderen.

Competentie 14:

De leerling luistert empathisch naar leeftijdsgenoten met een andere levensbeschouwing.

Competentie 13:

De leerling respecteert het bestaan van levensbeschouwingen.

3de competentie-keuze

Competentie 17:

De leerling gaat respectvol en open om met de eigenheid van andere levensbeschouwingen.

Competentie 10:

De leerling ontdekt en verwoordt gelijkenissen en verschillen tussen levensbeschouwingen.

Competentie 13:

De leerling respecteert het bestaan van levensbeschouwingen.

Competentie 14:

De leerling luistert empathisch naar leeftijdsgenoten met een andere levensbeschouwing.

Competentie 15:

De leerling verplaatst zich in het levensbeschouwelijk perspectief van anderen.

2.3. Conclusies

Op basis van de resultaten van deze corona-bevraging kan de CLBV moeilijk conclusies trekken over de evoluties in de aanpak van de ILC-projecten.

a. Het *aantal* projecten is niet representatief voor een 'normaal' schooljaar. 60 % van de respondenten geeft aan dat corona ertoe heeft geleid dat er minder projecten werden uitgerold. Dat klasgroepen - conform de coronamaatregelen - geruime tijd niet gemengd konden worden, maakte de organisatie van ILC-projecten moeilijk, zo niet onmogelijk.

b. Corona had ook een invloed op de *projectkeuze*, de *voorbereiding* en het *logistieke* luik van de projecten.

- Dat excursies (vaak ingezet als ILC-project) niet mogelijk waren, verarmde het ILC-aanbod.
- De beperking van het aantal scholen waar leerkrachten aanwezig konden zijn, maakte zowel de voorbereiding als de realisatie van projecten moeilijk.

c. Vooral in het lager onderwijs werden (soms zelfs zelfstandig uit te voeren) opdrachten oneigenlijk ingeschaald als ILC-projecten. Een noodoplossing in coronatijden, die niet voor herhaling vatbaar is.

d. In dit coronajaar ontplooiden scholen opnieuw een waaier aan thema's in de ILC-projecten.

e. We stellen in vergelijking met de bevraging 2019-2020 een lichte verschuiving vast. Competentie 10: *'De leerling ontdekt en verwoordt: gelijkenissen en verschillen tussen levensbeschouwingen'* blijft vaak gekozen, maar de competenties 2, 4 en 8 winnen aan belang. Dit heeft wellicht met de bijzondere 'corona-context' te maken. Het versterkt inzetten op een bedachtzame omgang met gevoelens en emoties, vanuit een onderbouwde levensbeschouwelijke reflectie kan leerlingen immers ondersteunen in moeilijke tijden. Ook verscherpte aandacht voor het ondersteunen van de identiteitsontwikkeling was hier aan de orde.

3. Toekomst

Scholen hebben voor de ILC-projecten nood aan concreet materiaal.

De CLBV wil daarop inspelen door:

- de samenwerking met externen uit te breiden om nieuwe materialen te ontwikkelen;
- een databank aan te leggen met reeds beschikbaar materiaal;
- verder te werken aan een kwaliteitswijzer voor ILC-projecten.

De CLBV botst hierbij echter op haar eigen grenzen en kijkt reikhalzend uit naar concrete ondersteuning.

De ILC-projecten leveren een belangwekkende bijdrage tot de opbouw en verbreiding van respectvol (interlevensbeschouwelijk) samenleven tussen jonge mensen op weg naar volwassenheid als volwaardig burger in een verscheiden samenleving.

Om deze opdracht te kunnen waarmaken moet geïnvesteerd worden in tijd en middelen, onder meer om didactisch materiaal te ontwerpen, externe organisaties te kunnen inschakelen en (projectmatig) wetenschappelijk onderzoek op te zetten.

Deel 3: De (inspecteur-adviseur) levensbeschouwelijke vakken in corona-tijden

Net zoals voor vrijwel alle actoren in het onderwijsveld was de coronaperiode ook voor de LBV een moeilijke, maar uitdagende periode. Zeer snel pasten de inspecteurs-adviseurs hun werking aan om te kunnen inspelen op de verander(en)de situatie. De zorg voor zowel de leerling (het vak) als voor de leraar stond daarbij centraal.

Dat het intens overleg en de hechte samenwerking tijdens deze periode de (inspecteurs-adviseurs van de verschillende) LBV dichter bij elkaar bracht, is een positieve evolutie die zich intussen voltrekt in het bredere professionele terrein.

1. Zorg voor de leerling/het vak: digitaal aanbod

1.1. Padlets, websites en digitale vormingsmomenten

In de CLBV werd een padlet ontwikkeld waarin algemene informatie en een digitaal aanbod voor leerkrachten van alle LBV aangeboden wordt.

<https://padlet.com/leerkrachtenlbv/efu9oxyswgfcyxs>

In deze padlet kan worden doorgelinkt naar de padlets van elk LBV, zowel voor het lager als voor het secundair onderwijs.

Anglicaans godsdienstonderwijs

BaO: <https://www.bbc.co.uk/bitesize/topics/ztkxpv4/articles/zvfnkmn>

SO: <https://www.bbc.co.uk/commissioning/religion-ethics>

Islamitische godsdienstonderwijs

BaO: <https://padlet.com/onderwijsislam4/65h5eydzul0n2gug>

SO: <https://padlet.com/onderwijsislam4/m04wk5kdwts5b38>

Israëlitisch godsdienstonderwijs

BaO: <https://padlet.com/moishe2mund/3qz62jebagzv0bp9>

SO: <https://padlet.com/moishe2mund/3qz62jebagzv0bp9>

Niet-confessionele zedenleer

BaO: <https://padlet.com/nczbasisonderwijs/341wjd2hdolus46>

SO: <https://padlet.com/nczsecundaironderwijs/c4suhbr38v3zayip>

Orthodox godsdienstonderwijs

BaO: <https://padlet.com/inspectie/2dd26wu1c7ucqms8>

SO: <https://padlet.com/inspectie/2dd26wu1c7ucqms8>

Protestants-evangelisch godsdienstonderwijs

BaO: <https://padlet.com/pegoininspectie/o10oslsvg3pv2u9p>

SO: <https://padlet.com/pegoinspectie/o10oslsvg3pv2u9p>

Rooms-katholiek godsdienstonderwijs

BaO: <https://www.kuleuven.be/thomas/page/online-leren-rkg-basis/>

SO: <https://www.kuleuven.be/thomas/page/online-leren-rkg/>

Vershillende LBV ontwikkelden websites waar leerkrachten terecht kunnen in coronatijden of pasten bestaande sites aan de nieuwe situatie aan.

Enkele voorbeelden:

rooms-katholieke godsdienst

- Coronavirus / Covid-19

<https://www.kuleuven.be/thomas/page/coronavirus/#1119241>

- Rkg in coronatijden (bisdom Hasselt)

<https://inspectie-begeleiding-rkg-bao-hasselt.jouwweb.nl/rkg-in-coronatijden>

- LBV in coronatijden (gezamenlijke padlet)

<https://padlet.com/leerkrachtenlbv/efu9oxyswgfcyxs>

Naast het aanbod aan materialen organiseerden de inspecteurs-adviseurs van verschillende LBV ook digitale studiedagen en vormingsmomenten voor leerkrachten.

1.2 Organisatie van de LBV: overleg en communicatie

Zeker in het lager onderwijs werd de normale organisatie van de lestijden LBV in bepaalde periodes sterk bemoeilijkt omdat klasgroepen niet gemengd mochten/konden worden en omdat leerkrachten op maximaal één of twee scholen aanwezig mochten zijn.

De inspecteurs-adviseurs hielden nauwgezet de vinger aan de pols. In de vele contacten met leerkrachten en directies kregen zij hoogte van wat er leefde in de scholen, op welke problemen de leerkrachten botsten, welke mogelijkheden er (nog) waren etc.

In nauw overleg met alle LBV werden de bevindingen verzameld en besproken, wat meestal uitmondde in een gezamenlijk standpunt en/of een gelijkgerichte aanpak.

Op de website van de inspectie levensbeschouwelijke vakken werden adviezen geplaatst voor directies en leerkrachten, met het oog op een zo zinvol mogelijke organisatie van de LBV. Dit vergde vaak heel wat creativiteit en flexibiliteit van leerkrachten en inspecteurs-adviseurs: normale werking indien mogelijk, alternatieve werking (alternerend digitale en fysieke lessen, lesbundels voor zelfstandig werk, gezamenlijk LBV- aanbod, ...), afstandsonderwijs, ...

De CLBVB constateerde al snel dat de LBV geen stem hadden in het 'corona-overleg onderwijs'.

Wie maakte voor de draaiboeken de vertaalslag voor de LBV? In overleg met het departement konden wij na enige tijd onze adviezen onderbrengen in de FAQ, maar gezien de specifieke positie van de LBV is structurele aanwezigheid van de LBV op dit overleg wenselijk.

2. Zorg voor de leerkracht

Leerkrachten stonden tijdens de corona-periode vaak op de toppen van hun tenen.

Ook leerkrachten LBV toonden zich in deze periode loyaal en solidair wanneer zij werden ingeschakeld om de scholen draaiende te houden.

Zij gaven digitaal en/of fysiek les waar mogelijk; zij werden ingezet voor opvang van leerlingen in de klas, voor toezicht op de speelplaats, de toiletten, de refter, ...

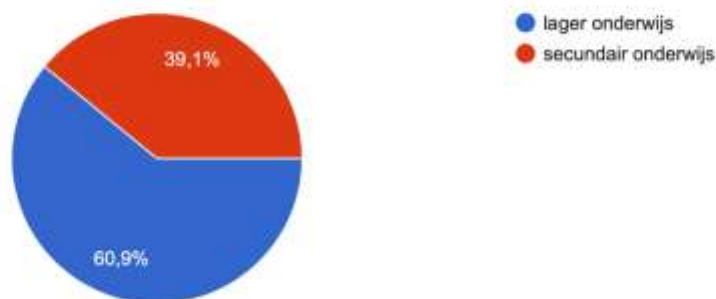
De CLBV ontving signalen dat sommige leerkrachten het (heel) moeilijk hadden: hun opdrachtenpakket zou verschillen van dat van andere leerkrachten, zij konden niet altijd voldoen aan de vragen van de verschillende scholen, de lessen LBV werden sneller en vaker geschrapt ...

Waar nodig kwam er een interventie van een inspecteur-adviseur. Een gesprek met de leraar en/of de directie bracht vaak (maar lang niet altijd) soelaas.

Om beter zicht te krijgen op het welbevinden van de leerkrachten LBV, organiseerde de CLBV een bevraging naar hun ervaringen. 1.781 personen namen deel.

Hieronder vindt u de resultaten.

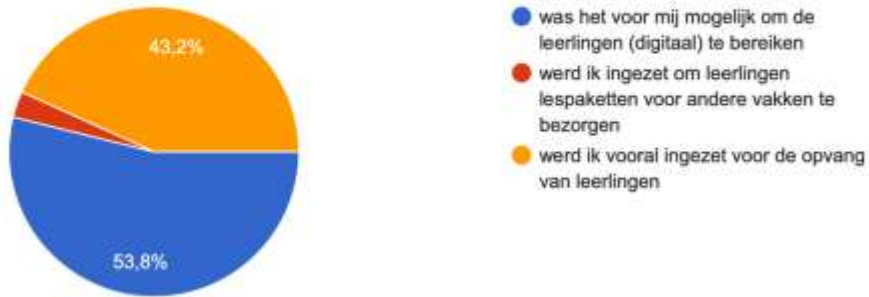
Ik geef les in het
1.781 antwoorden

Figuur 1

Tijdens de periode van pre-teaching

1.781 antwoorden

Figuur 2: Minder dan de helft van de leerkrachten geeft aan dat zij in de periode van pre-teaching contact konden houden met hun leerlingen. Velen onder hen ervoeren dit als problematisch omdat leerlingen daardoor de tijd en de ruimte ontzegd werd om om te gaan met (levensbeschouwelijke) vragen en ervaringen die corona met zich meebracht.

Met welke taken werd je belast bij de heropstart op school?

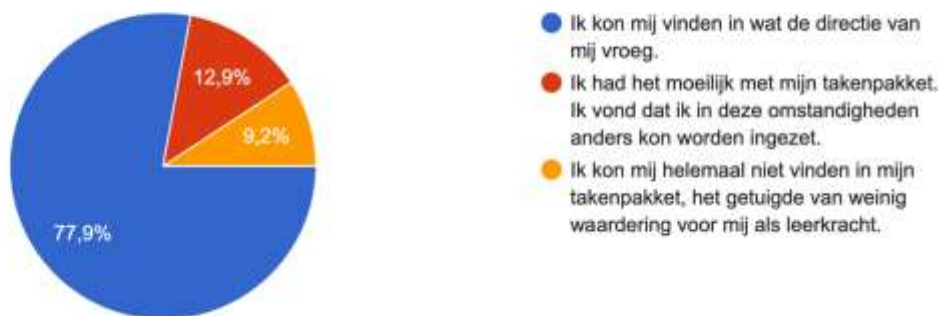
1.781 antwoorden

Figuur 3 illustreert dat leerkrachten LBV zich loyaal inschakelden om de scholen draaiende te houden (en daarbij ook pedagogische taken van anderen overnamen). De tijd die besteed kon worden aan de eigen kernopdracht was echter eerder miniem.

Hoe heb je jouw taakbelasting ervaren?

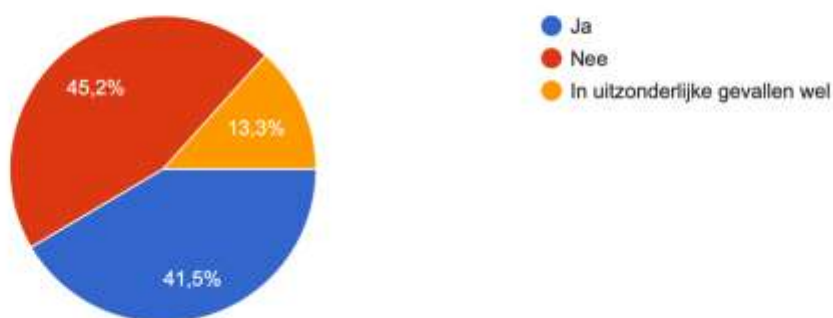
1.781 antwoorden

Figuur 4 spreekt voor zich.

Ervoer je verschil in het schoolbeleid in de aanpak van leraars LBV en leraars andere vakken?

1.781 antwoorden

Figuur 5 geeft te denken en bevestigt wellicht dat leerkrachten LBV soms een bijzondere plaats innemen op school. Is dit misschien begrijpelijk wanneer het leerkrachten betreft die in veel scholen actief zijn, dan dient in de andere gevallen werk gemaakt van meer integratie. De inspecteurs-inspecteurs zetten in op sensibilisering van leerkrachten om zich sterker te verbinden met de schoolteams.

Deel 4: Samenwerking tussen inspectie LBV en projectteam Actief Burgerschap van het Stedelijk Onderwijs Antwerpen

In Antwerpen kwam waardevol samenwerkingsverband tot stand waarin de inspecteurs-adviseurs van de erkende levensbeschouwelijke vakken samenwerken met het projectteam actief burgerschap (AB) van de scholengemeenschappen van Stedelijk Onderwijs Antwerpen (zie bijlage 1).

In 2018 – 2019 werden alle leerkrachten LBV ingewijd in het competentiemodel AB met oog voor de eigen bijdragen van de levensbeschouwelijke vakken vanuit ILC-projecten. De bedoeling is dat alle vakken bijdragen aan het realiseren van burgerschapscompetenties bij alle leerlingen van het lager- en secundair onderwijs van Stedelijk Onderwijs Antwerpen. De levensbeschouwelijke vakken participeren via projecten interlevensbeschouwelijke competenties (ILC's) en maken de link met burgerschapscompetenties.

In 2019 – 2020 werd een navorming ontwikkeld rond het deeldomein Democratische School. In een online vormingsaanbod werd ingezoomd op het verhogen van de betrokkenheid en participatie van alle mogelijke betrokkenen aan ILC-projecten: collega's LBV, leerlingen, collega's algemene vakken, directie, ouders en ondersteunend personeel. Door betrokkenheid en participatie van allen te versterken van bij het ontwerp tot en met de evaluatie van een ILC-project versterkt de school tegelijk ook het democratisch karakter van haar opvoedingsproject. De voorgestelde nascholing werd bruikbaar bevonden voor meer dan enkel ILC-projecten en staat nu model voor de versterking van participatie op school.

In 2020-2021 werd een navorming ontwikkeld rond het domein Wereldschool, waarbij de focus wordt gelegd op het feit dat we allemaal collectief verantwoordelijk zijn voor de leefbaarheid van de wereld. Er zijn grote uitdagingen op het vlak van duurzaamheid en globalisering. Leerkrachten LBV krijgen een vorming om leerlingen te begeleiden in projecten ILC die gelinkt worden aan burgerschapscompetenties die te maken hebben met duurzaamheid en globalisering. Leerkrachten LBV worden gevormd om leerlingen te begeleiden tijdens projecten ILC om verbanden te leggen tussen de eigen omgeving en de ruimere wereld. Leerlingen verkrijgen inzichten en zien in dat mensen en landen gedeelde uitdagingen kennen en gedeelde kansen kunnen benutten. Leerlingen onderzoeken de impact van globalisering op welvaart en ongelijkheid op verschillende niveaus en stellen mogelijke alternatieven voor. In projecten ILC gelinkt aan burgerschapscompetenties zullen leerkrachten en leerlingen LBV in dialoog gaan over deze waardevolle thema's en uitdagingen. Dit allemaal, gebeurt vanuit de eigenheid van de verschillende erkende levensbeschouwingen en gelinkt aan de ILC's.

In 2021-2022 wordt omwille van corona het jaarthema 'wereldschool' een extra jaar gegeven. Hierdoor schuift het jaarthema 'rechtvaardige school' met een jaar op. Er wordt gedacht om de samenwerking tussen leerkrachten LBV en Actief Burgerschap meer gewicht te geven. De studiedag zal in eerste instantie opgebouwd worden rond de engagementsverklaring. Het is een sterk inhoudelijk kader dat het speelveld bepaalt tussen leerkrachten LBV en overige leerkrachten. Het afsprakenkader zal worden toegelicht (Waaruit bestaat die samenwerking?)

Waaruit bestaan die wederzijdse engagementen?). Wat zit er dan juist in de scope van die samenwerking? De eindtermen zullen worden bestudeerd en er wordt nagedacht om die te vertalen naar de rol van de leerkracht. Er wordt een brug geslagen naar het geïntegreerd samenwerken. Hoe kunnen leerkrachten LBV samenwerken met hun collega's van andere en algemene vakken? Hoe kunnen zij concreet bijdragen aan het vakdoorbrekend werken? Voor secundair is er een handleiding ontwikkeld rond vakdoorbrekend werken. Voor basisonderwijs is er ook materiaal ter beschikking. Dit materiaal wordt ter ondersteuning aangereikt aan leerkrachten LBV om de druk te verlichten bij hen.

Hierover kunnen ze reflecteren en de eerste stappen van een project uitwerken. Op het einde van de studiedag kunnen ze dan terugkoppelen aan de grotere groep.

Doelstellingen

Leerkrachten van de levensbeschouwelijke vakken:

- zijn bekend met de engagementsverklaring en het bijhorende afsprakenkader en kunnen hiernaar handelen in hun eigen onderwijsleerpraktijk.
- kunnen de link leggen tussen de ILC's en het kader van Actief Burgerschap met betrekking tot de leerdoelen van de rechtvaardige school en de wereldschool.
- zien hun eigen meerwaarde in vanuit de ILC's met betrekking tot burgerschapsprojecten.
- dragen bij aan vakdoorbrekend werkend rond dit thema door samen te werken met zowel levensbeschouwelijke als niet-levensbeschouwelijke collega's.
- kunnen bijdragen aan een vakdoorbrekend (schoolbreed) project rond de thema's van de rechtvaardige school en de wereldschool.
- doen inspiratie op aan de hand van toegereikte lesmaterialen.
- reflecteren over de voorziene materialen en kijken hoe deze kunnen bijdragen aan zowel de eigen lessen, als aan projecten rond burgerschap.
- vertalen de inspirerende lesmaterialen naar hun eigen klaspraktijk en vakdoorbrekende (schoolbrede) projecten.
- krijgen tips en technieken aangereikt om een empathisch dialoog te hanteren in de eigen klaspraktijk.
- kunnen aan de hand van empathisch dialoog in gesprek gaan met leerlingen over burgerschapsthema's (meer bepaald rond de rechtvaardige school en de wereldschool).

Deel 5 : samenwerking tussen de erkende instanties en vereniging van de levensbeschouwelijke vakken

In de jaren '80 van de 20^e eeuw ontstonden in het Rijksonderwijs de eerste contacten tussen de inspecteurs van de verschillende levensbeschouwelijke vakken. Het waren de inspecteurs van rooms-katholieke godsdienst, niet-confessionele zedenleer, protestantse godsdienst die de basis legden voor alle vormen van samenwerking die sindsdien zijn ontstaan. Aanvankelijk beperkte deze samenwerking zich tot het inspectieniveau met de totstandkoming van een regelmatig overleg in de zogenoemde 'Trojka', vervolgens in de vorming van de Commissie levensbeschouwelijke vakken en in de oprichting van de vzw Nascholingsinstituut (nu ILCoS genaamd).

Vanaf 1999 overleggen de verantwoordelijken van de conform art. 5 van het Inspectiedecreet door de Vlaamse overheid erkende instanties en vereniging van de levensbeschouwelijke vakken met enige regelmaat. Vruchten van deze samenwerking zijn de Verklaring van de bevoegde en erkende instanties/vereniging Levensbeschouwelijke vakken i.v.m. functiebeschrijving en evaluatie van leerkrachten LBV (15 januari 2008) en de aanzet tot de ontwikkeling van de interlevensbeschouwelijke competenties (ILC), die vervolgens door iedere erkende instantie & vereniging zijn opgenomen in de eigen leerplannen.

Inmiddels is deze overlegstructuur uitgegroeid tot een tweemaandelijks overleg dat actief opkomt voor de positie van de levensbeschouwelijke vakken en de leraren LBV. In dit kader wordt ook gesleuteld aan de overlegstructuur en de communicatiestromen binnen de overlegstructuur. Initiatieven werden genomen om efficiënter te werken en beter het hoofd te kunnen bieden aan de gezamenlijke uitdagingen in het werkveld.

Er is een samenwerking met de algemene inspectie mogelijk gemaakt wanneer deze laatste de medewerking van een inspecteur-adviseur LBV nodig heeft bij de erkenning van een nieuwe school.

Namen en adressen

- De erkende instantie anglicaanse godsdienst :

genaamd Comité Anglicaans Godsdienstonderwijs

Zetel: Kapitein Crespelstraat 29, 1050 Brussel.

- De erkende instantie van de islamitische godsdienst :

genaamd Centrum Islamonderwijs

Zetel: Sint-Barbarastraat 3, 3550 Heusden-Zolder.

Secretariaat: Timmerhoutkaai 9, 1000 Brussel.

- De erkende instantie van de Israëlitische godsdienst :

Zetel: Jozef Dupontstraat 2, 1000 Brussel.

- De erkende vereniging van de niet-confessionele zedenleer :

genaamd Raad voor Inspectie en KwaliteitsZorg niet-confessionele Zedenleer (RIKZ.Z vzw)

Zetel en secretariaat : Stationsplein 22, 9100 Sint-Niklaas

- De erkende instantie van de orthodoxe godsdienst :

genaamd Pedagogische Commissie van de Orthodoxe Kerk in België voor het Nederlandstalig onderwijs

Zetel: Charbolaan 71, 1030 Brussel.

- De erkende instantie van de protestants-evangelische godsdienst :

genaamd Comité Protestants-Evangelisch Godsdienstonderwijs

Zetel: Brogniezstraat 44a, 1070 Brussel.

- De erkende instantie rooms-katholieke godsdienst :

Zetel: Wollemarkt 15, 2800 Mechelen.

Secretariaat: Interdiocesaan Centrum vzw/Erkende Instantie RKG

Guimardstraat 1, 1040 Brussel.

BIJLAGEN

BIJLAGE 1 : het officieel samenwerkingsakkoord met het Stedelijk Onderwijs Antwerpen, toegevoegd bij het verslag.

BIJLAGE 2 : nieuwsbericht d.d. 05/07/21 over het officieel afsprakenkader met het GO! over ILD in de derde graad Secundair Onderwijs (bron: <https://g-o.be>) :

GO! voert samen met de levensbeschouwelijke vakken 'interlevensbeschouwelijke dialoog' in voor derde graad secundair

In de derde graad secundair van het *GO! onderwijs van de Vlaamse Gemeenschap* wordt stapsgewijs overgeschakeld naar een andere invulling van de twee uur levensbeschouwelijke vakken (LBV). één uur levensbeschouwing wordt nu door de verschillende levensbeschouwelijke vakken samen ingevuld met interlevensbeschouwelijke dialoog (ILD) gekoppeld aan de nieuwe eindtermen burgerschap.

Vandaag krijgen leerlingen twee uur levensbeschouwing per week. In het GO! kiezen ze voor een van de zes erkende godsdiensten of voor niet-confessionele zedenleer. Maar het Vlaams regeerakkoord voorziet voor het GO! de mogelijkheid om *“in de derde graad van het secundair onderwijs over te schakelen van twee uur levensbeschouwing naar een uur levensbeschouwing en een uur interlevensbeschouwelijke dialoog”*.

Dit wordt nu door het GO! en de Erkende Instanties & Vereniging (EI&V, de organisaties die instaan voor de inhoud en de kwaliteitsbewaking van de levensbeschouwelijke vakken in het onderwijs) in de praktijk gebracht. Een van de twee uren levensbeschouwing in de derde graad van het secundair onderwijs wordt ingevuld met de interlevensbeschouwelijke dialoog en dit binnen het decretale kader van de levensbeschouwelijke vakken. De EI&V werkten twee leerplannen uit, met de ondersteuning van het GO! voor de koppeling met de burgerschapscompetenties. Een voor arbeidsmarktgerichte opleidingen en een voor doorstroomgerichte en dubbelefinaliteitopleidingen. Concreet zal de helft van de lessen van de levensbeschouwelijke vakken besteed worden aan de interlevensbeschouwelijke dialoog, waarin ook eindtermen burgerschap worden ingeoefend. De leraren van de levensbeschouwelijke vakken zullen daarvoor in coteaching samenwerken en de klasgroepen worden gemengd. Het GO! en EI&V voorzien nascholing voor de leerkrachten en zetten lerende netwerken op over de scholen heen.

Raymonda Verdyck, afgevaardigd bestuurder van het GO!: *“De invulling van deze interlevensbeschouwelijke dialoog is een mooie concretisering van ons pedagogisch project samen leren samenleven en we realiseren een belangrijk onderdeel van de nieuwe eindtermen burgerschap. We zetten in op verbinding over de levensbeschouwingen heen. Kinderen en jongeren ontwikkelen de nodige kennis, vaardigheden en attitudes in de omgang met andere levensbeschouwingen.”*

De vertegenwoordigers van de Erkende Instanties & Vereniging: *“De levensbeschouwelijke vakken bereidden sinds 2009 de weg voor met de ontwikkeling van de interlevensbeschouwelijke competenties (ILC's). Dat was misschien wel de meest vernieuwende ontwikkeling in het recente levensbeschouwelijk onderwijs. Deze ILC's werden in 2013 toegevoegd aan de leerplannen van alle levensbeschouwelijke*

vakken. De interlevensbeschouwelijke dialoog laat de leraren godsdienst/niet-confessionele zedenleer over de grenzen van de eigen levensbeschouwing heen kijken en samenwerken. Een betere burgerschapsvorming is nauwelijks denkbaar.”

De interlevensbeschouwelijke dialoog wordt stapsgewijs doorgevoerd, zodat die ook samenvalt met de modernisering in de derde graad van het secundair onderwijs. Volgend schooljaar 2021-2022 start men met een pilootproject in zes scholen van twee scholengroepen. In 2023-2024, wanneer ook de modernisering van start gaat in de derde graad en samen met de invoering van de nieuwe eindtermen burgerschap, wordt de interlevensbeschouwelijke dialoog breed uitgerold in het GO!.

BIJLAGE 3 : het leerplan ILD in het GO! – derde graad Secundair Onderwijs voor de twee finaliteiten onder voorbehoud van wijzigingen (in pilootfase) :

-> Doorstroom en dubbele finaliteit (toegevoegd)

-> Arbeidsmarkt finaliteit (toegevoegd)

LEERPLAN
**INTERLEVENSBESCHOUWELIJKE
DIALOOG (ILD)**

Secundair onderwijs
Derde graad:
Doorstroom & dubbele finaliteit
1u / week
Leerplannummer: 2021/10

LEERPLAN
**INTERLEVENSBESCHOUWELIJKE
DIALOOG (ILD)**

Secundair onderwijs
Derde graad:
Arbeidsmarkt finaliteit
1u / week
Leerplannummer: 2021/11

BIJLAGE 4 : het DODO-formulier

Inspectie-begeleiding levensbeschouwelijke vakken (LBV) Opvolging inspanningsverplichting ILC Interlevensbeschouwelijke competenties (ILC) Doelgericht, Ondersteuning, Doeltreffend, Ontwikkeling (DODO)	
Een afvaardiging inspecteurs-adviseurs van de op school aanwezige LBV vult in partnerschap met het team of de vakgroep LBV dit document in ¹ . School: Leerkrachten (namen en LBV): Inspecteurs-adviseurs (namen en LBV): Datum:	
Hoe zorgt het team/de vakgroep LBV ervoor dat de ILC door alle leerlingen worden nagestreefd?	
A: DOELGERICHT? Welke visie is er t.a.v. ILC? Heeft het team/de vakgroep LBV een planning over de jaren heen?	Vaststellingen en adviezen
B: ONDERSTEUNING? Hoe verlopen organisatie en samenwerking horizontaal en verticaal tussen de verschillende LBV? Hoe zorgt de school mee voor een draagvlak?	Vaststellingen en adviezen
C: DOELTREFFEND? Evalueert het team/de vakgroep LBV haar inspanningsverplichting? Positieve ervaringen? Valkuilen?	Vaststellingen en adviezen
D: ONTWIKKELING? Hoe zorgt het team/de vakgroep LBV voor bijsturing en groei m.b.t. de inspanningsverplichting?	Vaststellingen en adviezen

¹ Het vrij gewoon en buitengewoon basisonderwijs volgt de inspanningsverplichting ILC op via de inspectie-begeleiding van het levensbeschouwelijk vak.

BIJLAGE 5 : monitoringsinstrument proeftuinen ILD

Voor de monitoring van de pilootscholen ILD stellen we de meeste vragen over het voorbereiden van het dialoogproject. We voorzien drie categorieën: Teamparticipatie, Ondersteuning en Planning. De vragen over realisatie van het dialoogproject stimuleren het reflectief vermogen van het schoolteam.

Voorbereiding

Teamparticipatie

- Zijn alle LBV-leerkrachten op school betrokken?
- Wie coördineert en hoe wordt dat afgesproken?
- Zijn er structurele afspraken rond communicatie?
Wat en hoe wordt er afgesproken/gerapporteerd aan wie? Door wie?

Ondersteuning

- Voelt het team zich ondersteund door de inspectie LBV bij de didactische vertaalslag van het leerplan?
(bereikbaarheid; inhoudelijke input; dialoogmethodieken; netwerken faciliteren; terugkoppeling...)
- Voelt het team zich ondersteund door de school bij de algemene logistiek?
(faciliteren van: vergadertijd; projectmomenten; lokalen; materialen; opvolging; ...)

Planning

- Op basis van welke factoren wordt het thema gekozen?
actualiteit / aanwezige expertise / specifieke schoolcontext / leerplan-ILD / andere
- Welke leerplandoelen ILD (en ILC) zijn (in relatie tot elkaar) gekoppeld aan het thema?
- Biedt het leerplan-ILD een afdoend kader om concrete projecten vorm te geven?
- Hoe wordt de deelname van alle leerlingen aan de dialoog gewaarborgd?

Realisatie

- Zijn de beoogde leerplandoelen bereikt?
- Namen alle leerlingen deel aan de dialoog (tijdens het project)?
- Verliep alles zoals gepland? (Indien niet, licht toe...)
- Wat neemt het team mee voor de toekomst?

Voorstel:

Online bevraging - alle betrokken leraars.

Waar mogelijk – meerkeuze vragen. Waar niet – toelichting vragen.

BIJLAGE 5 : cijfergegevens AGODI leerlingenaantallen per LBV

<https://data-onderwijs.vlaanderen.be/documenten/bestanden/14118.xls>

BIJLAGE 6 : cijfergegevens aantal leerkrachten LBV

Voor anglicaanse godsdienst :

TOTAAL : 4	in BaO en SO
-------------------	--------------

Voor islamitische godsdienst :

TOTAAL : 1.139	714 in het BaO 425 in het SO
-----------------------	---------------------------------

Voor israëlitische godsdienst :

TOTAAL : 21	11 in het BaO 10 in het SO
--------------------	-------------------------------

Voor niet-confessionele zedenleer :

TOTAAL : 1.564	761 in het BaO 803 in het SO
-----------------------	---------------------------------

Voor orthodoxe godsdienst :

TOTAAL : 94	in BaO en SO
--------------------	--------------

Voor protestants-evangelische godsdienst :

TOTAAL : 504	in BaO en SO
---------------------	--------------

Voor rooms-katholieke godsdienst :

TOTAAL : > 4.332	Officieel Onderwijs: 1321 - BaO: 802 - SO: 519 Vrij Katholiek Onderwijs SO: 3.011 Vrij Katholiek Onderwijs BaO: vn. klasleraren
----------------------------	---

BIJLAGE 7 : Groeilijn ILC (ILCoS), toegevoegd aan het verslag